

ATOMKRIGENS ARKITEKTUR

VELFÆRD OG CIVILFORSVAR UNDER DEN KOLDE KRIG

■ ROSANNA FARBØL

INDLEDNING

En sommerdag i august 1945 kastede det amerikanske fly Enola Gay en enkelt bombe i knap ti kilometers højde over storbyen Hiroshima i Japan. Et ekstremt lysskær blændede folk på jorden, og bombens katastrofale kræfter blev med ét sat løs: den ufattelige varme fra ildkuglen brændte mennesker op på stedet, trykbølgen lagde huse i ruiner og lemlæstede alle, der befandt sig i eller i nærheden af dem, og en usynlig radioaktiv stråling dræbte, invaliderede og muterede mænd og kvinder, børn og voksne. Tre dage senere gentog det sig over Nagasaki. Det moderne krigsvåben, atombomben, var et resultat af årtiers sofistikeret og avanceret videnskabelig udvikling, og den var et teknologisk, moralsk og åndeligt vendepunkt. Det stod nemlig hurtigt klart for befolkninger verden over, at atombomben ikke bare var japanernes problem: den var hele verdens. Robert Oppenheimer, der var leder af Manhattanprojektet, ræsonnerede senere med henvisning til et hinduistisk skriftsted: "I am become death, the destroyer of worlds". Selvom amerikanerne (foreløbig) havde monopol på teknologien, så levede alle, hvert enkelt individ, nu uigenkaldeligt i atomalderen. Også danskerne kiggede ind i en fremtid, hvor bomben på et øjeblik kunne forvandle den kendte verden til et atomart ragnarok.

Det 20. århundredes krige havde gjort det klart for enhver, at krig ikke længere var et fænomen, der udelukkende blev udkæmpet på slagmarken. Det havde udviklet sig til "total krig", hvor det civile samfund, såvel moral som produktion, var mål for bombekampagner fra luften. Ikke mindst Blitzten i London og de allieredes terrorbombardementer af tyske storbyer under Anden Verdenskrig, hvor der bevidst blev forårsaget voldsomme ildstorme og fladebrande, viste, at civile, og især byens civile, var mål på linje med soldater og militærinstallationer. Atombomberne over Hiroshima og Nagasaki demonstrerede med al ønskelig tydelighed, hvordan den virkelighed tog sig ud i atomalderen.

Efter Sovjetunionen sprængte sin første atombombe i sensommeren 1949, blev associationen mellem frygt og atomalderen for alvor cementeret i Danmark.¹

1 Sylvest: 'Atomfrygten'.

Danmark havde i foråret søgt om optagelse i Atlantpagten (senere NATO) som reaktion på den kolde krig, der, som det efterhånden stod klart, var ved at lægge Europa og verden i et jerngreb. Siden 1950'erne havde Warszawapagtens krigsspil inkluderet en invasion og erobring af Danmark med henblik på at opnå kontrol over stræderne, som forbinder Østersøen med Atlanterhavet, og fra 1961 blev brugen af atomvåben et fast element i sådanne planer.² Den kolde krig blev heldigvis ikke varm, og den er derfor blevet beskrevet som de uendelige planers og forberedelsers tid, en "imaginary war".³ Dette skal dog ikke misforstås: den kolde krig var i høj grad en praktisk realitet, der på en lang række måder påvirkede ikke bare politikere, diplomater, soldater og spioner, men også almindelige menneskers dagligdag, og ikke mindst det fysiske miljø, hvori de levede.

Imidlertid var perioden ikke kun, eller i første række, kendetegnet ved atomfrygt og kold krig i Danmark. Det var også en optimistisk tid, hvor velfærdssamfundet for alvor konsolideredes og materialiseredes. Den økonomiske optur, der bl.a. pga. Marshallhjælpen nåede Danmark fra slutningen af 1950'erne, faciliterede ekspansionen af velfærdsstaten, der i den danske version var skattefinansieret og universalistisk. Velfærdsstatens formål var ikke blot at garantere borgernes sikkerhed, men også deres tryghed og velfærd via offentligt finansierede tilbud, lovbaserede rettigheder og omfordeling. Det gjaldt dermed ikke bare velstand som materielt gode, men også normative værdier som solidaritet, samt demokratisk og social lighed. Folkepensionen blev indført i 1956, og to år efter blev Folkeskolereformen startskud til en række reformer af uddannelsessystemet, der skulle sikre lige adgang til uddannelse og hermed på sigt også en mere kvalificeret arbejdsstyrke.⁴ Offentlige institutioner som plejehjem og daginstitutioner blev bygget og udbygget i løbet af 1960'erne, hvilket bidrog til, at kvinderne i stor stil forlod den traditionelle husmoderrolle og søgte arbejde udenfor hjemmet. Som kronen på værket blandt 1970'ernes socialreformer samlede Bistandsloven fra 1976 en række love om offentlig forsorg i et enstrengt system, hvor man ikke længere skelnede mellem selvforskyldt og uforskyldt nød i tildelingen af sociale ydelser. Staten overtog dermed ansvaret for at sikre, at den enkelte borger kunne opretholde en acceptabel levestandard.⁵

Formålet med denne artikel er at sætte fokus på relationen mellem kold krig og velfærd ved at fokusere på nogle af de meget konkrete eksempler på overlap mellem disse to "store fortællinger" om Danmark i efterkrigstiden. Ambitionen er ikke at påvise eksistensen af en direkte kausalforbindelse mellem den kolde krig og den danske velfærdsstats udvikling efter 1945, men i stedet, og mere beskedent, at fremhæve en korrelation, der gælder såvel ideologi som materialitet, men

2 Jensen: *Ulve*, 86.

3 Oakes: *Imaginary War*; Cronqvist: 'Utrymning'; Grant og Ziemann: *Understanding*.

4 Olesen: 'Velfærd og kold krig', 437-9, 463-5.

5 Olesen og Olesen: *Anker Jørgensens tid*.

med særlig fokus på det sidste aspekt. Denne relation udgør en lakune i den eksisterende danske forskning, men den kan naturligvis studeres på mange forskellige måder. Denne artikel bruger civilforsvaret som prisme. Civilforsvar og civilt beredskab udvikledes som respons på krigstruslen med det formål at beskytte civilbefolkningens liv og værdier mod krigens ødelæggelser, opretholde landets suverænitæt qua regering og centraladministration samt sørge for, at samfundet kunne fortsætte, mens en krig stod på. Det var demokratiets – og velfærdsstatens – sidste bastion.⁶ Mere specifikt spørger jeg til, hvordan civilforsvarets beredskabsforanstaltninger blev integreret i velfærdsstatens arkitektur. Ambitionen er overordnet at indkredse, hvordan kulturelle og politiske forestillinger og ideer om sikkerhed, trusler og det gode samfund materialiseredes, og hvordan arkitektur og materialitet omvendt fik kulturel og politisk betydning ved at understøtte eller udfordre eksisterende fortællinger. Hermed forsøger artiklen at levere et bidrag til den eksisterende forskning i dansk atomkultur og civilforsvarshistorie, som skitseres i det følgende afsnit sammen med artiklens teoretiske udgangspunkter. Dernæst uddybes relationen mellem velfærd, kold krig og civilforsvar, hvorefter artiklens hoveddel, som består af tre korte, adskilte case-studier, sætter fokus på en række karakteristiske typer civilforsvarsarkitektur (og -praksiser), der alle var integrerede – eller måske endda skjulte – i gængse former for velfærdsbyggeri. Afslutningsvis rundes af med en opsamling samt refleksioner over de åbenlyse modsætninger mellem ambitioner og realiteter. Artiklen fremfører det argument, at for det første var civilforsvaret gennemsyret af velfærdsstatstankegangen og ambitionen om at sikre borgernes lighed og sikkerhed fra vugge til grav, og, for det andet, at civilforsvarsarkitekturen materialiserede og reproducerede myten om velfærdsstatens beståen og overlevelse efter atomkrigen.

CIVILFORSVARSKULTUR: FORESTILLINGER, PRAKSIS OG MATERIALITET

Der har overordnet været to historiografiske tendenser indenfor international civilforsvarshistorie. I første omgang var det civilforsvarets organisation og særligt dets politiske funktion, der tiltrak sig opmærksomhed, og herunder navnlig spørgsmålet om, hvorvidt det ville have virket eller snarere var "a sham" og en facade, som den britiske forsker Matthew Grant har betegnet det.⁷ I de senere år har kulturhistoriske analyser af, hvordan civilforsvarets budskaber formede hverdagslivet, domineret. Blandt andre Joseph Masco har hævdet, at civilforsvar må ses som en øvelse i følelspolitik og disciplinering med henblik på at få amerikanerne til at bakke op om containment-politikken, og Laura McEnaney har undersøgt, hvordan civilforsvaret bidrog til en militarisering af den almindelige amerikaners liv. I tråd hermed skriver den svenske historiker Marie Cronqvist, at

6 Egeskov og Nørgaard: *Regan Vest*.

7 Grant: *After the Bomb*. Navnlig forskere som Vale og Burtch har beskæftiget sig med denne problematik.

"I civilforsvarskulturen frodades således politiske foreställningar och omvärldsbilder, men också en vardaglig praktik genom vilken det totala kärnvapenhotet bearbetades".⁸ Inspireret af den amerikanske forskning definerer Cronqvist *civilforsvarskultur* som en kultur, der fremstillede forestillingen om atomkrigen som voldsom, men dog håndterbar, hvis blot man udviste ansvar og rettidig omhu. Hun påpeger endvidere, at det ikke blot var et amerikansk fænomen, men også fandtes i europæiske lande. Mens den svenske og schweiziske væbnede neutralitet resulterede i en til en vis grad lignende militarisering som USA,⁹ havde civilforsvaret ikke samme paramilitære karakter i Danmark. Eksempelvis var Civilforsvarsstyrelsen (CFS) placeret under Indenrigsministeriet, ikke Forsvarsministeriet som i USA. Civilforsvaret understregede utrætteligt, at det var en humanitær, ikke militær og ikke bevæbnet organisation. I praksis var det dog en svær balancegang at opretholde, og der var visse ligheder i opbygningen af organisationerne, såsom en hierarkisk kommandokæde, anvendelse af værnepligtigt mandskab, disciplin og uniformering. Civilforsvaret måtte kontinuerligt gennem den kolde krig slås med venstrefløjens anklager om at være militæret i forkledning og dermed bidrage til en militarisering og optrapning af konflikten ved at foregive, at krigen kunne overleves.

Danmark har længe haltet bag den internationale forskning, men i de sidste par år er to større forskningsprojekter, forankret ved hhv. Aalborg Universitet/Aalborg Historiske Museum og Syddansk Universitet, begyndt at studere det danske civilforsvar og det civile beredskab. Begge projekter ligger primært i slipstrømmen af den kulturhistoriske tilgang.¹⁰ Marianne Rostgaard og Ivan Lind Christensen har undersøgt, hvordan viden om kernevåben og radioaktivitet cirkulerede i den danske offentlighed i den tidlige kolde krig, og Casper Sylvest har mere specifikt undersøgt debatten om nedfald.¹¹ Sylvest har desuden analyseret civilforsvarets kønnede og kønspolitiske aspekter samt dets følelspolitiske funktion. Det sidste element er også på spil i Iben Bjørnssons analyse af de transnationale aspekter af civilforsvaret som krisestyring og panikhåndtering.¹² Sylvest og Bjørnsson har endvidere sammen med undertegnede anskuet civilforsvaret som en "socio-teknisk forestilling" af utopiske fremtider i en analyse af civilforsvarets berømte og berygtede oplysningsfolder *Hvis krigen kommer* fra

8 Cronqvist: 'Utrymning', 456.

9 Cronqvist: 'Utrymning'; Cronqvist: 'Survivalism'; Vale: *Limits*; Ziauddin: 'Superpower Underground'; Ziauddin: '(De)Territorializing the Home'.

10 Ved AAU/Aalborg Museum er dog ph.d.-studerende Bodil Frandsen i gang med et mere klassisk politisk-historisk forskningsprojekt om det civile beredskab og statens forsøg på at sikre sin egen og samfundets overlevelse.

11 Rostgaard og Christensen: 'Alkymistens drøm'; Sylvest: 'Nuclear Fallout as Risk'. Aske H. Nielsen har i sin ph.d.-afhandling (2020, SDU) undersøgt forestillinger om atomenergiens anvendelse 1945-1963.

12 Sylvest: 'Atomfrygten'; Sylvest: 'Kvindens medborgerskab'; Bjørnsson: 'Stands tilløb til panik'.

1962.¹³ Nærværende artikel forsøger at udvide den eksisterende forsknings fokusering på følelser, viden og forestillinger ved at sætte lys på materielle, fysiske og konkrete udslag af civilforsvarskulturen med inspiration fra nyere international forskning indenfor koldkrigsarkitektur og -design.¹⁴ Civilforsvarsarkitektur som f.eks. beskyttelsesrum er en konkret manifestation af forberedelserne på og planerne for den forventede, fremtidige katastrofe. De udgør en materialisering af risikoopfattelsen og signalerer samtidig en forståelse af, at fysiske bygningsværker og teknisk viden kunne yde beskyttelse mod denne katastrofe.

Til at foretage en sådan analyse kan inspiration hentes i den israelsk-britiske arkitekt Eyal Weizmans begreb "forensic architecture", der betegner en metodisk tilgang til bygninger som "forensics", som på dansk måske bedst oversættes til "bevis".¹⁵ Weizman er optaget af, hvordan moderne (varme) krige og militære angreb påvirker urbane områder og landskaber, især i Gazastriben, men jeg finder alligevel tilgangen anvendelig på bygninger, der ikke er ruiner. Den kolde krigs byggerier har nemlig ligeledes en særlig iboende arkitektur, hvori kontroversielle begivenheder og politiske processer er reflekteret, og hvorfra de kan analyseres. I min anvendelse af begrebet er en grundforståelse, at bygningen aldrig er en neutral størrelse, men må forstås i sin historiske, sociale, kulturelle og politiske kontekst. Begrebet sætter dermed fokus på den atomare arkitektur som en materialitet, der på én gang påvirker og påvirkes af den forventede katastrofe, sociale normer og rationaliteter.¹⁶ Det er nemlig ikke kun en given bygning i sig selv, der er interessant, men det, den amerikanske Science and Technology Studies professor Sheila Jasanoff kalder *co-production* (samproduktion) af materialitet og ideer: det er her, at forestillinger om krigen bliver til konkret praksis og realitet med konsekvenser for de mennesker, der skaber, bor i og bruger et givent fysisk miljø.¹⁷

I forsøget på at understrege civilforsvarsarkitekturens "material powers"¹⁸ er jeg ligeledes inspireret af den såkaldte "New Materialism"-tilgang, hvis ambition er at overkomme en kunstig opdeling mellem konkret og abstrakt, fysisk og mental ved at flytte analytisk fokus fra, hvad ting *betyder*, til hvad de *gør*.¹⁹ Materialitet refererer her i en bevidst tvetydig forståelse til såvel de fysiske objekter (bygningværker og infrastruktur) som til "the palpable power effects flowing from the strategic arrangement of material objects".²⁰ Civilforsvarsarkitektur afspejlede ikke blot en trusselsopfattelse, den konstruerede, performede og omdannede

13 Bjørnsson, Farbøl og Sylvest: 'Hvis krigen kommer'.

14 Monteyne: *Fallout shelter*; Bennett: *Ruins*; Wharton: *Building the Cold War*; Vanderbilt: *Survival City*; Castillo: *Cold War on the Home Front*. Se også Farbøl: 'Urban civil defence'.

15 Weizman: *Forensic Architecture*; Weizman: *The Least*, 111.

16 Deville m.fl.: 'Concrete Governmentality'.

17 Jasanoff og Kim: *Dreamscapes*.

18 Bennet og Joyce: *Material Powers*.

19 Ireland og Lydon: 'Rethinking Materiality', 2; Fabian: 'Spatiale forklaringer', 28.

20 Frohman: 'Tony Bennett', 380.

også opfattelsen af trusler, risici og beredskab ved at give substans til påstandene om katastrofens sandsynlighed og til ideen om (velfærds)statsligt beredskab.²¹

CIVILFORSVARET SOM VELFÆRD OG KRIGSFORBEREDELSE

Relationen mellem krig og velfærd er sparsomt beskrevet. I antologien *Warfare and Welfare* undersøger en række forfattere, hvordan moderne, industrialiseret krig har haft betydning for udvikling af samfund og politik.²² De er interesserede i varme krige, men påpeger, at også forberedelser til krig har påvirket udviklingen af velfærdsstater. Accepterer man præmissen om den kolde krig som den evige forberedelse, synes den også at falde i hvert fald delvis ind under her, hvilket der også åbnes for i bogens afsluttende konklusion. Ifølge historikerne Klaus Petersen og Rasmus Mariager har dansk koldkrigsforskning og velfærdsforskning imidlertid levet i to separate sfærer: Velfærdsforskere har ikke interesseret sig i påvirkning fra den kolde krig, mens koldkrigsforskerne omvendt har været fokuserede på high politics, diplomati og militærhistorie.²³ Dette er påfaldende, ifølge Petersen, da den kolde krig 'first and foremost [was] a struggle over the political legitimacy of competing ideas of society and political systems, including the idea of the "welfare state" in the post-1945 Europe'.²⁴ Selvom dikotomien måske er lige skarpt nok trukket op, er det klart, at når relationen mellem velfærd og Kold Krig behandles, er det oftest et spørgsmål om velfærdsstatens ideologi og tilbud som en brik i det sikkerhedspolitiske spil.²⁵ En forklaring kan muligvis findes i det, Orbingen & Schmitt kalder "the guns and butter trade-off": begrænsede offentlige midler kan enten bruges på afskrækkelse, forsvarsværker og våben eller investeringer i velfærdsinfrastruktur.²⁶ I Civilforsvaret syntes disse to formål imidlertid at kunne forenes, i hvert fald til en vis grad, som denne artikel vil demonstrere.

Cronqvist argumenterer i sine analyser af svensk civilforsvar for, at udviklingen af velfærdsstaten – in casu det svenske "folkhem" – Socialdemokratiet og neutraliteten (såvel under Anden Verdenskrig som den kolde krig) hang tæt sammen. Også i en dansk sammenhæng er disse kontekster relevante. At Socialdemokratiet efter Anden Verdenskrig opgav sin traditionelle pacifisme, og antimilitarisme blev afgørende for udviklingen af den danske koldkrigspolitik, formelt markeret ved optagelsen i Atlantpagten. Trods opgivelsen af ikke-blokpolitikken forsøgte Danmark (og de skandinaviske naboer) dog at navigere i de iskolde internationa-

21 Deville m.fl.: 'Concrete governmentality'; Puff: 'Ruins'.

22 H. Orbingen, K. Petersen og P. Starke (red.): *Warfare and Welfare*.

23 Petersen: 'The early Cold War'; Mariager: 'Den Kolde Krig'.

24 Petersen: 'The early Cold War', 227. Samme pointe understreges af Orbingen og Schmitt: 'Guns and Butter'.

25 Se fx Møller: 'Illusionsløsheden'; Petersen: 'Velfærdsstaten'; Lidegaard: 'Danmarks overlevelsesstrategi'; Olesen: 'Velfærd og kold krig'.

26 Orbingen og Schmitt: 'Guns and Butter'. Det samme behandles i Lidegaard: 'Danmarks overlevelsesstrategi'.

le farvande med en promovering af den nordiske model som en tredje vej mellem kommunisme og den uregulerede kapitalisme. Dette bidrog ifølge Cronqvist til at give befolkningen en fornemmelse af stabilitet og tryghed.

Den universalistiske velfærdsstats sociale kontrakt baseret på massiv statslig intervention, loyalitet og skatteindtægter mod til gengæld at sikre befolkningens velbefindende, lighed, sociale sikkerhed og tryghed blev naturligvis udfordret af våbenteknologiens hastige udvikling i atomalderen. Ikke mindst med den amerikanske prøvesprængning af brintbomben ved Bikiniøerne i 1954 stod det klart, at det ikke reelt var muligt for staten at yde sine borgere beskyttelse mod den termonukleare verdenskrig. Ikke desto mindre kan velfærdsstatstankegangen tydeligt spores i civilforsvarets fortsatte kommunikation til borgerne. Således er informationsfolderen *Hvis krigen kommer* (1962) gennemsyret af normer og værdier, der ikke bare handler om forberedelse på krig, men er mere generelle velfærds- og samfundsnormer, som angår ansvarlighed, rettidig omhu og samfundssind, samt familiemønstre, kønsroller og arbejdsmoral. Ro, renlighed og regelmæssighed promoveres som kuren mod panik og krigens kaos, ligesom det var opskriften på et fungerende velfærdssamfund i fredstid. Folderen lægger ikke skjul på, at det er individets ansvar at være beredt samt udvise pligtopfyldenhed, loyalitet og lydighed overfor staten, som så til gengæld lover at sikre samfundets, om end ikke hver enkelt medborgers, overlevelse.²⁷ Som direktøren for Civilforsvarsstyrelsen Erik Schultz udtrykte det i et interview i *Civilforsvarsbladet* i 1963:

Man må imidlertid gøre sig klart, at mens det i tidligere krige var målet at redde det enkelte menneske (...) er situationen i dag en anden. I dag er ødelæggelsesmidlerne af så enorm styrke, at tusinder vil blive dræbt i et kernevåbens nedslagsområde, uden at der fra civilforsvarets side kan gøres noget for at redde det enkelte menneske i dette nedslagsområde. Civilforsvarets indsats må i moderne krig bedømmes mere statistisk: det skal prøve at redde så mange som overhovedet muligt i de områder, hvor redning overhovedet er mulig. Målet er at sikre, at nationen som sådan kan overleve. Det er atomalderens vilkår.²⁸

Alligevel er der en klar forskel på, hvordan de skandinaviske velfærds-småstater og eksempelvis atomstormagterne USA og England opfattede civilforsvarets nytte og potentiale. I England begyndte myndighederne allerede fra midten af 1950'erne at opfatte samfundets overlevelse som ganske snævert lig med regeringens overlevelse. Mens rådet til borgerne var at søge ly under en trappe, byggedes et hemmeligt netværk af regeringsbunkere, hvorfra landets suverænitet kunne hævdes, og en eventuelt overlevende befolkning regeres.²⁹ Omvendt søgte

27 Bjørnsson m.fl.: 'Hvis krigen kommer'.

28 *Civilforsvarsbladet* 5, 1963, 12-14.

29 Grant: *After the Bomb*; under udgivelse, Farbøl 2020.

de danske myndigheder at udstrække den sociale kontrakt mellem stat og befolkning til også at gælde under de mest ekstreme forudsætninger. Der blev bygget offentlige beskyttelsesrum og lavet evakueringsplaner, kommunerne uddannede og træned lokale civilforsvarsstyrker i brandslukning, redning, signaltjeneste, nødforplejning og indkvartering, inter-kommunal assistance var forberedt, mens et statsligt og professionelt Civilforsvarskorps var klar til at træde til med ekstra udstyr og mandskab, hvis de lokale styrker ikke slog til. Desuden var der forberedt et sygehusberedskab med nødhospitaler, lægestationer, særligt sikrede underjordiske behandlingsafsnit, ambulancetjeneste osv. Alt sammen finansieret af det offentlige, enten staten eller kommunerne. En del af Civilforsvarets daglige arbejde, såsom oplysning til borgerne og propaganda, var dog lagt i hænderne på Civilforsvarsforbundet (CFF) og Danske Kvinders Beredskab (DKB), der var private foreninger, som modtog statstilskud, men ellers var afhængige af frivillige kræfter.³⁰ Befolkningens eget bidrag var imidlertid nødvendigt både ift. deres egen overlevelse og samfundets, men desværre kneb det med opbakningen – særligt i afspændingsperioden efter Cubakrisen.

Foruden Civilforsvaret, som havde ansvaret for de forebyggende og afbødnede foranstaltninger, der skulle begrænse fysiske og menneskelige skader og tab under og umiddelbart efter et angreb, blev der fra slutningen af 1950'erne udarbejdet planer for et civilt beredskab, der skulle sørge for samfundets sammenhængskraft og overlevelse på et lidt længere sigte.³¹ Det civile beredskab var ikke en decideret organisation som Civilforsvaret, men en forberedelse af nødplaner indenfor det administrative, økonomiske og psykologiske beredskab. Således var der forberedt særligt sikrede bunkere, hvorfra regering og centraladministration kunne opretholdes, og der var planer for nødforsyninger og opretholdelse af levnedsmidler, brændsel og energi, transport, produktion, arbejdskraft samt post- og telekommunikation.³² Af de mere bemærkelsesværdige tiltag kan nævnes nødkirkegårde, nødfrimærker (uden monarkens portræt, da man jo ikke kunne vide, om denne ville have overlevet angrebet), rationeringsmærker til mad og dagligvarer for at forhindre sortbørshandel og inflation samt opbevaring af over 600 tons sødmælkspulver til spædbørn. Alt i alt eksisterede der et gennemforberedt nød-Danmark, hvis eksistens vi kun er begyndt at se konturerne af i den aktuelle forskning. Nogle af disse mere eller mindre hemmelige foranstaltninger, der skulle sikre danskernes velfærd selv i krigstider, er dog stadig lige for øjnene af

30 Sylvest: 'DKB'.

31 Lov om det civile beredskab 1959; Regeringsudvalget for civilt beredskab: 'Oversigt over arbejdet indenfor det civile beredskab'; Beredskabsstyrelsen Civilforsvarsdirektør E. Schultz' embedsarkiv (herefter ES): Årsrapporter fra Civilforsvarsstyrelsen 1947-83, pk. 232, Rigsarkivet (herefter RA).

32 Jensen: *Nuclear-proof Communications*. I 1962 blev sekretariatet for civilt beredskab overført fra Statsministeriet til Indenrigsministeriet, og i 1974 blev hovedparten af opgaverne delegeret fra Indenrigsministeriet til Civilforsvarsstyrelsen.

os – hvis vi ved, hvad vi skal se efter. De følgende tre case-studier sætter fokus på nogle af de mest almindelige typer af kombineret velfærds- og civilforsvarsarkitektur.

BOLIG OG BESKYTTELSERUM: GELLERUPPLANEN

Det sociale boligbyggeri Gellerupplanen ved Aarhus er et godt eksempel på, hvordan velfærdsidealet var tvunget til at inkorporere risikoen for atomkrig. Bag byggeriet stod den almenyttige Brabrand Boligforening, der ville give århusianerne mulighed for at komme væk fra det tætte og forurenede bycentrum og ud, hvor der var lys og luft. Ideen til boligområdet opstod i slutningen af 1950'erne, men selve byggeriet gik først i gang i 1967.³³ Det var et storstilet prestigeprojekt med omkring 3000 lejligheder bygget på moderne vis af præfabrikerede betonelementer i identiske fire- og otteetagers boligblokke. De var tegnet af den lokale arkitekt Knud Blach Petersens tegnestue i en stil inspireret af den franske arkitekt og supermodernist Le Corbusier som illustreret ved illustration 1.

Illustration 1 – Gellerupparken, 1975.

Denne form for funktionalisme blev i Danmark associeret med internationalisme, lighed, solidaritet, velfærd, sundhed og modernitet, velfærdsstatens idealer.³⁴ Lejlighederne skulle være til at betale for den almindelige lønmodtager, og de var lyse, rummelige og udstyret med alskens moderne teknologi, der gjorde hverdagslivet nemmere. Desuden var der i området et væld af indendørs og uden-

33 Høghøj og Holmqvist: 'Da betonen blev belastende'; Høghøj: *Utopia and Dystopia*.

34 Pedersen: *Arkitektur og plan*.

dørs faciliteter som boldbaner, svømmebad, bibliotek, kirke og shoppingcenter med bank, postkontor, barer og restauranter. Mellem blokkene var der åbne grønne områder, og blokkene blev forbundet med fodgænger- og cykelstier. Kort sagt: her var alt hvad man kunne drømme om i det moderne, urbane gode liv.

Hver blok havde underjordiske cykelkældere, men de var bygget til mere end end cykler. De originale arkitekttegninger afslører, at der var et dobbelt formål med kælderrummene: Det var beskyttelsesrum. Derfor var de udstyret med nødudgange, og i stedet for ét stort rum til cykler var der mange små. Der måtte nemlig maksimalt opholde sig 50 personer i hvert beskyttelsesrum (dette var for at sikre antallet af overlevende i tilfælde af at et beskyttelsesrum skulle kollapse som følge af angreb). Illustration 2 viser kælderen under blok 15A, hvor der var ikke mindre end seks beskyttelsesrum, der kunne huse 25, 35 eller 50 personer. I alt 245 personer, hvilket svarede til antal beboere i blokken, kunne søge ly her, hvis bomberne faldt over Aarhus. Selv Gellerups optimistiske velfærdutopi havde altså bogstaveligt talt forberedelserne på den atomare apokalypse bygget ind i sit fundament.

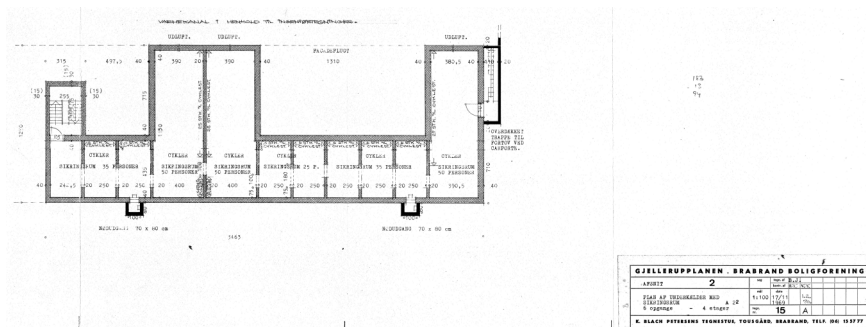

Illustration 2 – Plantegning af kælder blok 15A, 1969.

I civilforsvarsfagsprog blev denne type beskyttelsesrum kaldt sikringsrum. Det skulle være nedstyrtnings-, sprængstyks- og gassikkert, yde en rimelig beskyttelse mod brand og radioaktivt nedfald samt have rimelige flugtmuligheder. Konstruktionen af sikringsrum var blevet lovpligtig i 1950 i bygninger i byområder, der husede mere end to familier samt virksomheder over en vis størrelse.³⁵ Ideelt måtte der ikke være mere end 200 meter i ganglinjeafstand til nærmeste sikringsrum. Et sikringsrum måtte anvendes til almindelige formål i fredstid (såsom opbevaring, skydebane, bordtennisrum m.m.), men skulle på 24 timer kunne omdannes til beskyttelsesrum. Forstærket af det generelle byggeboom steg antallet

³⁵ I de ca. 100 såkaldte civilforsvarsområder (i praksis byer og bymæssige bebyggelser) i Danmark skulle nybyggerier, der var beregnet til bolig for mere end to husstande, virksomheder med mere end ti beskæftigede samt byggerier, der benyttedes som teater, biograf, restaurant osv. have sikringsrum i kældrene.

af sikringsrum i Danmark hurtigt: I 1964 var der 656.000 pladser i sikringsrum, men det tal var ved slutningen af den kolde krig steget til 3.743.822 pladser.³⁶

Baggrunden for loven om bygningsmæssige civilforsvarsforanstaltninger var en betænkning afgivet i 1949 af Indenrigsministeriets Luftværnsudvalg. Udvalget antog, at ødelæggelserne under en fremtidig krig ville blive af væsentlig større omfang end under Anden Verdenskrig, men at de foranstaltninger, der praktisk og økonomisk kunne gennemføres, næppe ville afvige væsentligt.³⁷ Derfor havde udvalget også den opfattelse, at de allerede eksisterende offentlige beskyttelsesrum, der var bygget i krigens sidste år, de såkaldte betondækningsgrave, udgjorde en udmærket beskyttelse. Betondækningsgrave er det, vi i dag typisk kender som "bunkers" i større byer. Under indtryk af Koreakrigen blev en ny runde dækningsgravbyggeri sat i gang. De blev dog hurtigt utidssvarende, da atombomberne voksede hastigt i størrelse. I 1964-65 begyndte man derfor en moderniseringsproces, hvor trædørene blev erstattet af ståldøre, og nye ventilationsystemer blev klargjort. Filtre til ventilatorerne samt bænke, tørklosetter, vandbeholdere og andet nødvendigt udstyr blev opmagasineret i civilforsvarsdepoter.³⁸ Der var dog ingen tvivl om, at dækningsgravene ikke var egnede til langtidsophold, hvilket kunne blive en problematisk realitet. Brintbomben medførte nemlig en ny fare: *fallout* eller nedfald på dansk, altså radioaktivt støv, der kunne spredes over store distancer i en længere tidsperiode.

I 1965 var der på landsplan 210.000 pladser i betondækningsgravene.³⁹ Imidlertid var de begyndt at udgøre et infrastrukturproblem: De lå i vejen for byudviklingen. Danmark forandredes i den tidlige kolde krig fra industrisamfund til servicesamfund, og folk flokkedes i byerne og de nye serviceerhverv indenfor f.eks. uddannelses- og sundhedssektorerne, der voksede i takt med velfærdsstaten.⁴⁰ Lejligheder i karréer havde hidtil været en af de mest almindelige boligformer, men billige statslån bidrog til et eksplosivt privat husbyggeri, og det var derfor ikke blot byerne, men også forstæderne, der svulmede.⁴¹ Samtidig steg antallet af personbiler – der var jo behov for transport fra parcelhuset ind til arbejdsplads og fritidsforhold i centrum. I Aarhus var der f.eks. ti gange så mange personbiler på gaderne i 1970 som i 1950.⁴² Denne udvikling satte naturligvis nye krav til infrastrukturen: De gamle betondækningsgrave lå i vejen. Derfor be-

36 Civilforsvarsstyrelsen: *40 års civilforsvar*, 77.

37 Betænkning vedrørende bygningsmæssige civilforsvarsforanstaltninger, 46.

38 "Beskyttelsesrum til 9000 i Aarhus sikres", ES Avisudklip 1950-1983, pk. 22, læg 1 1964-66, RA; Civilforsvarsstyrelsen, 'Vedr. Tilsyn med udførelsen af servicearbejder i betondækningsgrave' ES, Civilforsvarsstyrelsens cirkulæreskrivelser (1950-1980), pk. 104, RA.

39 Civilforsvarsstyrelsen: 'Beretning om arbejdet inden for civilforsvaret', 1965, ES, pk. 231, RA.

40 Olesen: 'Velfærd og kold krig', 442.

41 *Betænkning om beskyttelsesrum*, 24-25; Pedersen: *Arkitektur og plan*; Balslev: 'Hverdagen', 123-185.

42 Stigel: 'Grænserne sprænges', 282.

gyndte man i stedet at bygge såkaldte kombinerede beskyttelsesrum i form af underjordiske anlæg, der kunne tjene et praktisk formål i fredstid, f.eks. parkeringskælder, og benyttes som beskyttelsesrum i krigstid.⁴³ Parkeringsanlæggene under Israels Plads i København, Busgaden i Aarhus, Albani Torv i Odense og Budolfi Plads i Aalborg er eksempler på de største beskyttelsesrum i Danmarks fire største byer, men kombinerede beskyttelsesrum fandtes også i små byer, f.eks. under kommunekontoret i Tarm, Haslev Seminarium og Brødrene Andersens Herremagasin i Nykøbing Mors.⁴⁴ Den økonomiske krise satte dog en stopper for byggeriet af offentlige beskyttelsesrum i 1972, og i stedet begyndte Civilforsvarsstyrelsen (CFS) at udpege såkaldte supplerende offentlige beskyttelsesrum, dvs. kælderrum, der kunne afstives og forstærkes, så de kunne fungere som beskyttelsesrum i nødstilfælde. Tæller man denne type interimistiske rum med – og det gjorde Civilforsvaret gerne – nåede man op på knap 4 mio. pladser i 1985.

SKOLEBØRN OG FLYGTNINGE: NØRREVANGSSKOLEN I SLAGELSE

Nørrevangsskolen i Slagelse var en typisk dansk folkeskole, men den var ikke blot bygget for at lægge hus til den uddannelse, skolebørnene modtog gratis af velfærdsstaten: Den havde indtil flere funktioner i beredskabet. Nede i kælderen under klasselokalerne var der naturligvis sikringsrum til ikke bare børnene og lærerne, men også de slagelseboere, der boede i nærheden. Ifølge loven om bygningsmæssige civilforsvarsforanstaltninger var det lovpligtigt ved skolebyggeri i og udenfor de designerede civilforsvarsområder at bygge sikringsrum, og derfor fik nyere skoler landet over kældre, som var dobbeltforstærkede med en halv meter beton mellem kælderloft og gulvet ovenover. En specialdesignet rampe og skrånende bakke førte ned mod underetagen, så der var hurtig og nem adgang til sikringsrummene. Nedenunder skolens gymnastiksal lå kommandocentralen for det lokale civilforsvar i Slagelse, hvorfra indsatsen under krig skulle dirigeres. Selvom eksistensen af kommandocentralen var hemmelig, var det faktisk ikke ualmindeligt at placere Civilforsvarets kommandocentraler under skoler: Hen ved 40 pct. lå under skoler.⁴⁵

Nørrevangsskolen rummede imidlertid endnu en koldkrigshemmelighed: Den var designet til at kunne fungere som flygtningelejr. De danske myndigheder regnede med, at et stort antal mennesker fra de større byer ville skulle evakueres eller i værste tilfælde ville flygte spontant ved udsigt til angreb fra Warszawa-pagten.⁴⁶ Disse mennesker skulle huses andetsteds, og Nørrevangsskolen fra 1967 var bygget til netop dette formål, ligesom mange andre danske skoler fra

43 Se Farbøl: 'Urban civil defence'.

44 Civilforsvarsstyrelsen: 'Kombinerede offentlige beskyttelsesrum pr. 1. januar 1974', ES, Civilforsvarsstyrelsens Cirkulæreskrivelser, pk. 105, l. 3, RA.

45 "Nye CF-centraler ved tre københavnske skoler", ES, pk. 22, RA.

46 Pedersen: 'Beskyttelsen af civile'. Hvor stor vægt civilforsvarsmyndighederne lagde på evakuering som foranstaltning, svingede gennem den kolde krig.

1960'erne og 1970'erne. Plantegninger af Nørrevangsskolen viser en skolebygning på 6.500 m² – en temmelig stor skole for færre end 1.000 elever – men dens design er ganske simpelt: lange, lige, og enormt brede gange med klasselokaler til hver side. Der skulle være plads til, at mange mennesker kunne opholde sig her, for omkring 12.000 københavnere skulle efter planen evakueres hertil, hvis krigen kom.⁴⁷ De rummelige klasselokaler havde vask og rindende vand, som det var kutyme i dansk skolebyggeri af helbredsmæssige årsager, men det var også praktisk, hvis en skole skulle omdannes til flygtningelejr eller, hvad der også var en almindelig beredskabsfunktion, nødhospital. I disse tilfælde var også de ekstra brede gange og døre nødvendige, for at hospitalssenge nemt kunne flyttes rundt. Nørrevangsskolens bibliotek var indrettet, så det kunne fungere som storkøkken, hvor de lokale medlemmer af Civilforsvarets kvindelige gren, DKB, kunne servere gullasch og andre varme retter for de nødstedte.

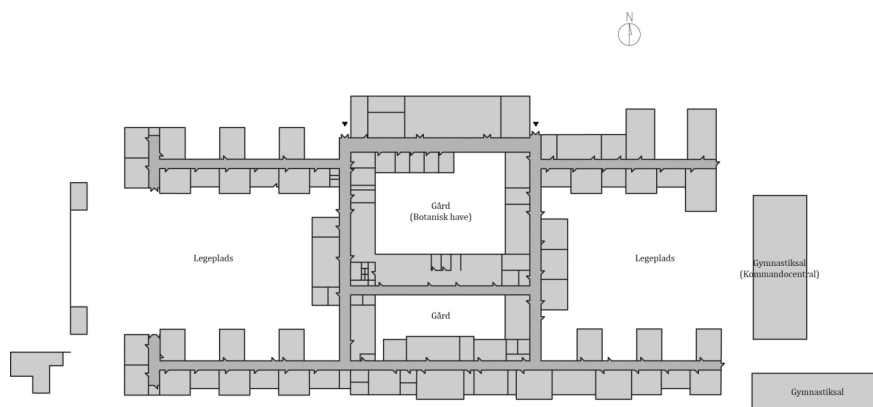

Illustration 3 – Plantegning Nørrevangsskolen, her forsimplet udgave.

I 1950'erne spillede evakuering en stor rolle i Civilforsvarets planlægning. Allerede i 1951 havde Civilforsvarsstyrelsen udarbejdet retningslinjer for evakuering, der bl.a. betød, at alle byer med mere end 10.000 indbyggere skulle have evakueringsplaner parat. Dette afspejlede en opfattelse af, at byer (også provinsbyer uden militær, administrativ eller infrastrukturel betydning) var bombemål – omvendt var der en opfattelse af landet og landsbyen som et sikkert tilflugtssted. Et årti senere havde brintbomben, det frygtede radioaktive nedfald og nye fremføringsredskaber (og dermed kortede advarselstid) ændret denne opfattelse, og derfor blev evakuering nedprioriteret.⁴⁸ Civilforsvaret var meget opsat på at for-

47 Pedersen: 'Beskyttelsen af civile'; Pedersen og Pedersen: *Danmarks dybeste hemmelighed*, 42-45.

48 Civilforsvarsstyrelsen: 'Beretning om arbejdet inden for civilforsvaret' 1962, ES 231, RA; Civilforsvarsstyrelsen: 'Referat af Regionschefmøde på Bernstorff slot torsdag den 26. august 1965', ES Mødereferater, diverse udvalg, pk. 194, RA.

hindre spontan og panikagtig flugt, hvilket bl.a. afspejles i *Hvis krigen kommer*, som fremstiller den uorganiserede flugt som noget, der ikke blot ville skade borgerne selv, men også nationens evne til at føre krig.⁴⁹ Ikke desto mindre blev Civilforsvarets socialtjeneste, der stod for forplejning og indkvartering, opretholdt, bl.a. fordi man måtte regne med et stort antal hjemløse efter et angreb. I depoter blev der bl.a. opbevaret tæpper, madrasser, engangstallerkner og -service, toilet-papir, rengøringsmidler, stearinlys, sæbe og desinfektionsmidler, ja sågar baby-udstyr som sparkedragter, pletter og sutteflasker – der fødes jo også børn under katastrofer.

SUNDHED OG SYGEPLEJE: GLOSTRUP NØDHOSPITAL

Et af kernepunkterne i efterkrigstidens danske velfærdsstat var det offentligt finansierede sygehusvæsen. Velfærdsstatens ekspansion betød også nye hospitalsbyggerier, som med Niels Wium Olesens ord "sendte signaler om en stolt velfærdsstat, der ikke skammede sig over sig selv".⁵⁰ Amtssygehuset i Glostrup, der indviedes i 1958, demonstrerer dette tydeligt. Det var et af de mest moderne i Europa, og uden tvivl et af Danmarks mest arkitektonisk ikoniske – det blev endda trykt på postkort. Den kolde krig kastede imidlertid også sine lange skygger over hospitalsvæsenet. I tilfælde af krig måtte man forvente et stort antal sårede, og derfor måtte et nødsygehusberedskab etableres. Ifølge Civilforsvarsloven påhvilede det "samtlige sygehuse at forberede og gennemføre sådanne foranstaltninger, at de er i stand til under krigsforhold at modtage og behandle syge og tilskadedekomne fra de militære værn og fra civilbefolkningen samt til at yde gensidig bistand og til at deltage i oprettelsen og driften af behandlingssteder uden for sygehuse".⁵¹ Ved mere end 70 sygehuse blev der som resultat udført særligt sikrede reservebehandlingsafsnit, inkl. amtssygehuset i Glostrup.⁵²

Der var plads til 120 sengeliggende patienter i den – efter sigende – bombe- og strålesikre kælder på amtssygehuset i Glostrup, hvor læger og sygeplejersker bag vægge af 50 cm forstærket jernbeton kunne tage sig af hårdt sårede efter et angreb. Ud fra hvad der måske kan synes som en kynisk betragtning, skulle det såkaldte triagesystem tages i anvendelse. Konceptet stammede fra Første Verdenskrig og bestod i en sortering og prioritering af de tilskadedekomne i tre kategorier: let sårede, hårdt sårede, som havde en chance for at overleve, og dem, der ville dø under alle omstændigheder. Kun den midterste gruppe skulle nødberedskabet bruge tid og kræfter på. Dem, der kunne klare sig selv, måtte det, og de døde

49 Bjørnsson m.fl.: *Hvis krigen kommer*.

50 Olesen: 'Velfærd og kold krig', 463.

51 Lov om civilforsvaret § 26, stk. 1.

52 Sundhedsstyrelsen: *Fra Sundhedsstyrelsen, særnummer*, "Betænkning om sygehusberedskabet afgivet af det af Indenrigsministeriet den 29. juni 1960 nedsatte udvalg", 1966, ES, Sundhedsstyrelsens meddelelser pk. 176, l. 3, RA.

Illustration 4 – Glostrup Amts Sygehus, postkort.

ville kun så vidt muligt få smertelindrende behandling.⁵³ Formålet var at udnytte det størst mulige antal midler med mest mulig effekt. Det underjordiske hospital havde røntgenafdeling, laboratorium og medicindepot. Der var endda egen brønd til vandforsyning samt elektricitetsværk.⁵⁴ I 1963 besøgte det populære ugemagasin *Ude og Hjemme* nødbehandlingsafsnittet i Glostrup. Journalisten var tydeligt imponeret og konkluderede, at selvom ingen håbede, der ville blive behov for det, så kunne man ikke beskyldte myndighederne for ikke at have taget alle forholdsregler: "Alt der kan gøres, er blevet gjort". Denne søde optimisme blev dog modificeret med en solid portion kynisk realisme ved bemærkningen om, at "Det kan ikke stå for en fuldræffer. Det er der intet, der ville kunne gøre i en atomkrig."⁵⁵ Den angst for atomkrigen, som *Ude og Hjemmes* læsere måtte have haft, blev således imødegået på den ene side med en betryggende understregning af, at velfærdsstaten stod klar også på den anden side af angrebet, og på den anden side uden at lægge skjul på karakteren af katastrofens potentielle omfang.

Selvom hospitalernes kapacitet blev søgt udvidet, og selvom der blev etableret nødbehandlingsafsnit, regnede hverken Sundhedsstyrelsen eller Civilforsvarsstyrelsen med, at det ville være nok til at behandle det enorme antal af sårede,

53 Sundhedsstyrelsen: *Meddelelser fra Sundhedsstyrelsen, Beredskabsafdelingen, nr. 115, "Organisation og behandlingsprincipper ved katastrofer"*, 1962, 16, ES 1971 – 1972 Materiale vedr. "Kulegravningsbanden" pk 182, l. 5, RA.

54 *Ude og Hjemme* 25 januar 1963; Beck: 'Hospitalsbyggeri'.

55 *Ude og Hjemme* 25 januar 1963.

Illustration 5 – Det underjordiske nødhospital, 1963.

som man måtte forudse. Derfor blev beredskabet udvidet med en række såkaldte beredskabssygehuse, dvs. felthospitaler, der var pakket ned i store kasser og opbevaret på depoter rundt omkring i landet, typisk under skoler.⁵⁶ Skolerne havde plads, ofte var det endda tænkt ind i arkitekturen fra start, og skolebørnene ville alligevel være sendt hjem (forudsat, naturligvis, at der var en længere periode op til angrebet, hvor man kunne forberede det), mens institutioner, der i forvejen var relateret til sundhed og omsorg, som f.eks. sanatorier, plejehjem og anstalter for sindslidende, ville være optaget af beboere, som ikke lige kunne sendes andre steder hen.⁵⁷ Der var forberedt 50 felthospitaler med hver 200 sengepladser. Et komplet felthospital fyldte 1000 kasser og vejede i alt 45 tons.

Beredskabshospitalerne skulle opstilles uden for de såkaldte primære målområder, altså der, hvor myndighederne regnede med, at der var størst sandsynlighed for, at bomberne ville falde. Hvad der blev betragtet som primært målområde, skiftede i løbet af den kolde krig i takt med den teknologiske våbenudvikling (det gjaldt såvel våbentype og -størrelse som den anslåede varslingsperiode) og den internationale spænding. Det var dog en nogenlunde konstant vurdering, at militære installationer og områder med militær betydning, hovedstaden og evt. Aarhus og Aalborg ville være primære målområder for luft-, raket eller missilangreb.⁵⁸

Trods omfattende planer for et sygehusberedskab stod det klart for myndighederne, at selve angrebet såvel som de trængsler, der måtte følge i kølvandet, ville tage livet af et stort antal mennesker. Epidemier og skadedyr ville stortrives

56 Pedersen: 'Beskyttelsen af civile'; Hansen: 'Kold krig i kælderens'.

57 Sundhedsstyrelsen: *Fra Sundhedsstyrelsen, særnummer*, "Betænkning om sygehusberedskabet afgivet af det af Indenrigsministeriet den 29. juni 1960 nedsatte udvalg", 1966, 16, ES pk. 176, 1.3, RA.

58 Såsom Faxe Bugt og Køge Bugt, hvor Warszawapagten kunne tænkes at landsætte invasionsstyrker; Esbjerg, hvorfra undsætning fra NATO var planlagt; Frederikshavn pga. flådehavnen; de militære flyvepladser osv.

i en situation, hvor infrastrukturen var brudt sammen, så der hverken var fødevarer eller rent vand. Det almindelige begravelsesvæsen ville ikke kunne følge med, og der ville ikke være brændsel til at skaffe de mange lig af vejen, som derfor ville rådne på gader og stræder. Derfor pålagde Kirkeministeriet i 1960 alle embedslægerne i samarbejde med kommunerne og menighedsrådene at udpege egnede steder, der kunne fungere som nødkirkegårde – i realiteten massegrave.⁵⁹ Disse kunne etableres i forlængelse af eksisterende kirkegårde, hvis der var plads, og under forudsætning af, at grundvandsspejlet var under normal gravdybde, da man jo kunne risikere, at ligene var radioaktivt bestrålet og dermed ville forurene grundvandet. I andre tilfælde var det marker eller grønne arealer, der blev udpeget, som f.eks. Absalon Camping ved Rødovre.

KONKLUSION

Bo Lidegaard omtaler velfærdsstaten som en sikkerhedspolitisk forsvarsstrategi baseret på ideen om, at "(...) forsvaret af landets suverænitet først og fremmest drejede sig om at beskytte og bevare dansk kontrol med den indre civile administration og samfundsudvikling. *Samfundet* var den skanse, man stod på, når *statens* ydre suverænitet blev antastet".⁶⁰ Samme rationale kan tydeligt genfindes i civilforsvaret og det civile beredskabs *raison d'être*: at opretholde et fungerende civilsamfund under og efter et angreb. Velfærdsstatens ambitioner og filosofi om lighed, tryghed og sikkerhed afspejledes i civilforsvarskulturen; i de tiltag, civilforsvaret tog for at sikre borgerne bedst muligt – under potentielt umulige omstændigheder – og i civilforsvarets kommunikation til borgerne. Tilsvarende påvirkede den kolde krig og Civilforsvarets behov direkte designet og funktionen af almindelige kernevelfærdsbyggerier som skoler, hospitaler og boligblokke. På baggrund af tre case-studier og med inspiration fra Weizman har denne artikel skitseret, hvordan den kolde krigs civilforsvarsbyggerier udgjorde en særlig type arkitektur, hvori den (forestillede) Tredje Verdenskrig og de praktiske og politiske udfordringer, den udgjorde, blev reflekteret. Materialitet og ideer, frygt og håb, ambitioner og begrænsninger blev *co-produced*, idet civilforsvaret i stigende grad blev bygget ind i velfærdsstatens arkitektur fra midten af 1950'erne, mens drømmen om det gode liv og det sunde samfund til gengæld fik atomkrigen bygget ind i fundamentet. Civilforsvaret og velfærdsstaten understøttede derved hinandens fortællinger og mantraet (eller myten) om, at det nyttede, at overlevelse var mulig, at der ville være et Danmark, som man kendte det, på den anden side af atomkrigen.

Det var dog ikke altid en problemfri relation mellem velfærd og civilforsvar. Således beklagede en resigneret CFS-direktør Erik Schultz sig i 1963 over, at velfærdsstaten havde gjort danskerne forvænt, så de ikke selv gad tage ansvar for de-

59 "Første massegrav er parat" og "Regeringen planlægger massegrave i Nordjylland", ES, pk. 25, l. 4, RA.

60 Lidegaard: 'Danmarks overlevelsesstrategi', 36.

res egen eller nationens overlevelse: "Civilforsvaret er noget ubehageligt, der har med krig at gøre, så det skubber menigmand helst så langt væk som muligt. Det er en beklagelig indstilling; den giver vanskeligheder, men i moderne velfærdsstater kan det måske ikke være anderledes. Folk er vant til sikkerhed, og det skal helst være samfundet, der bærer risikoen."⁶¹ Efter såvel velfærdsstatens som civilforsvarsbyggeriernes zenith i de gyldne tressere blev relationen mellem den kollektive velfærd og sikkerhed udfordret i fattigfirserne. Indenrigsminister Britta Schall Holberg skrev meget sigende i *Civilforsvar* i 1983, at nu måtte befolkningen indse, at man ikke bare kunne læne sig tilbage og vente på, at militæret og civilforsvaret trådte til: "Den enkelte borger bør som sagt i højere grad varetage et ansvar for sin egen og sine nærmestes beskyttelse".⁶² Denne udmelding må dels ses i sammenhæng med det ideologiske skift, der skete ikke bare i Danmark, men i det meste af den vestlige verden, hvor socialisme og kollektivism blev udskiftet med liberalisme og privatisering, symboliseret ved Margaret Thatchers, Ronald Reagans og herhjemme Poul Schlüters magtovertagelser, da 1970'erne blev til 1980'erne – samtidig med, at den kolde krig igen for alvor blev kold – og dels med de overvældende økonomiske udfordringer, Danmarks stod overfor. Civilforsvaret selv forsøgte at ramme tidens nye toner, men samtidig balancere – organisationen var jo trods alt afhængig af bevillingerne på Finansloven: "Civilforsvar er bestemt en offentlig opgave, men det er sandelig også et privat anliggende", som direktøren for CFF Ole Lund ikke videre elegant fik formuleret det.⁶³ Det var ikke nyt for Civilforsvaret at fremhæve befolkningens eget ansvar for den kollektive sikkerhed. Det havde de gjort siden Civilforsvarets oprettelse i 1949, dels via de frivillige foreninger som CFF og DKB, dels ved at udbyde kurser, hvor befolkningen kunne lære brandslukning og førstehjælp. Men gennem hele den kolde krig måtte Civilforsvaret kæmpe med, at befolkningens opbakning i bedste fald var svingende.

En af årsagerne til denne udfordring kommer frem i lyset, når fokus rettes mod civilforsvarsarkitektur og -materialitet. Beredskabet var lige for øjnene af befolkningen, men det var indbygget – eller ligefrem gemt – i almindelige byggerier. Det afspejlede, at Civilforsvaret befandt sig i et informationsdilemma: På den ene side måtte de oplyse om faren for og karakteren af en kommende atomkrig, såvel som de forberedte modsvar derpå. På den anden side ville de for alt i verden undgå at skabe apati eller, endnu værre, panik, hvis krigen blev opfattet som umulig at overleve. Derfor måtte Civilforsvaret ud i en delikat balancegang mellem at sige nok til at blive taget alvorligt, men samtidig ikke sige for meget. De måtte retfærdiggøre organisationens eksistens og sandsynliggøre, at tiltagene nyttede uden at fodre den ligegyldighed, direktør Schultz omtalte ovenfor. Dette medførte en dobbelthed, hvor Civilforsvaret på én gang var synligt og usynligt, offentlig

61 *Civilforsvarsbladet* 3, 1963, 11.

62 *Civilforsvar* 3/83, 4-5. *Civilforsvarsbladet* overgik i 1979 til at hedde *Civilforsvar*.

63 *Civilforsvar* 1/86, 4-5.

kendt og hemmeligt. Sirenerne blev testet hver uge kl. 12, der blev udsendt informationsfilm og -brochurer, holdt besøgsdage på CF-gårdene og afholdt øvelser i det offentlige rum, men betondækningsgravene var oversået med græs og buske, og selvom telefonbøgerne fra 1980'erne indeholdt information om offentlige beskyttelsesrum, var der ingen adresseangivelser. Beskyttelsesrummene skulle være der, og befolkningen skulle være sig deres eksistens bevidst, men de måtte ikke skæmme bybilledet eller skræmme trafikanterne i hverdagen – en logik, der minder om de aktuelle forsøg på at forklæde terrorspærringer som kunst og blomsterkummer. Når en Gellerupbeboer satte sin cykel i kælderen, var det sandsynligvis uden at tænke over, måske endda være klar over, at dette var det sikreste sted i bygningen ift. luftangreb. Intetsteds i bygningen stod der, at cykelkælderen var et sikringsrum, selvom det var fri tilgængelig viden, at sådanne rum var lovpligtige. Hverken nødhospitaler eller betondækningsgrave var nogen hemmelighed, men der var ikke offentlig adgang i fredstid.

Helt anderledes var tilgangen i USA, hvor civilforsvar blev set af myndighederne som en vej til en slags indenrigspolitisk containment policy, der skulle sikre opbakning til afskrækkelsespolitikken.⁶⁴ Vejen til dette gik bl.a. via et meget karakteristisk sort-gult symbol, der ikke efterlod tvivl om, at man nu befandt sig i en bygning med et beskyttelsesrum.⁶⁵ Den subtile danske tilgang, hvor kommandocentraler, beskyttelsesrum, flygtningelejre osv. blev skjult i den almindelige velfærdsarkitektur, kan derimod nærmest karakteriseres som ”synlig usynlighed”, hvilket kan bidrage til at forklare den ligegyldighed, som Civilforsvaret ofte mødte, selvom de samtidig via informationsfoldere, avis- eller ugebladsreportager m.m. på en streng ”need to know”-basis forsøgte at gøre befolkningen opmærksom på, at der faktisk var tiltag på plads for at sikre deres overlevelse.

Ambitionen om at beskytte befolkningen og opretholde et fungerende samfund stødte på åbenlyse udfordringer i mødet med atomalderens praktiske realiteter. Der var simpelthen ikke ressourcer til f.eks. at bygge beskyttelsesrum, der var fuldtræfsikre mod de moderne våben. Man måtte derfor træffe en cost-benefit-beslutning om, hvilken grad af beskyttelse og beredskab det gav mening at efterstræbe. I en intern rapport fra 1961 om beskyttelsesrumms evne til at modstå forskellige typer angreb demonstrerede to kurvedigrammer forholdet mellem andelen af uskadede i procent af den samlede befolkning og den samfundsøkonomiske udgift per person.⁶⁶ Denne nøgterne afvejning af økonomi og menneskeliv er af Sylvest blevet beskrevet som en følelspolitisk motiveret negligering af det kontroversielle spørgsmål om nytten af civilforsvar.⁶⁷ Man kan med god ret stil-

64 McEnaney: *Civil Defense*.

65 Monteyne: *Fallout Shelter*.

66 Civilforsvarsstyrelsens Beskyttelsesrumsudvalg af 1959, ”En undersøgelse af offentlige beskyttelsesrumms evne til at modstå forskellige våbenvirkninger”, 1961, ES Materiale vedr. beskyttelsesrum og -sikringsrum pk. 37 RA.

67 Sylvest: ’Atomfrygten’, 27.

le det kontrafaktiske spørgsmål, om cykelkældrene under Gellerupplanen ville have ydet beboerne beskyttelse, eller om de snarere ville være blevet deres sidste hvilested. I en undersøgelse fra 1957 af muligheden for at overleve "i tilfælde af angreb med moderne masseødelæggende våben" regnede Civilforsvaret sig frem til, at i det værst tænkelige scenarie, et uvarslet brintbombeangreb på København, ville der i zone A, dvs. tættest på ground zero, være 90 pct. omkomne og 10 pct. sårede ud af den samlede befolkning.⁶⁸ I zone B ville tallene være hhv. 50 pct. og 35 pct., og i zone C hhv. 15 pct. og 40 pct. En 1 megaton bombe ville derfor eksempelvis i zone C medføre 83.200 sårede. Tabellen siger intet om, hvordan de sårede ville fordeles ift. triagesystemet, men uanset er tallene så store, at Glostrup Amtssygehus og de fire andre sikrede nødbehandlingsafsnit i hovedstadsområdet ikke ville kunne følge med – hvis hospitalerne altså overhovedet stadig eksisterede efter angrebet. Hvis københavnernes på forhånd skulle være blevet evakueret, herunder til Nørrevangsskolen, ville det for det første kræve, at der i en periode op til angrebet havde været så stærke spændinger mellem de to blokke, at myndighederne vurderede, at fordelene ved evakuering ville opveje risiciene for at eskalere spændingerne. For det andet var det en risiko, at flygtningene kunne blive fanget uden beskyttelse midtvejs. Ikke engang under Cubakrisen blev evakuering beordret, og heller ikke beskyttelsesrummene blev klargjort ved den lejlighed.⁶⁹

Der er således åbenlyse uoverensstemmelser mellem intentioner og realiteter i det danske Civilforsvar og beredskab, og spørgsmålet om, hvorvidt det ville have virket under en Tredje Verdenskrig, henstår (heldigvis) uafklaret. Forskningen i dansk Civilforsvar er i sin vorden, og det er endnu ikke belyst, hvorvidt og i hvor høj grad bestræbelserne i Danmark var en nødvendig facade for at sikre tiltro til systemet, om formålet var decideret følelsespolitik og disciplinering, eller om myndighederne havde en legitim og oprigtig forventning om, at tiltagene nyttede. Man kan dog vove den påstand, at uanset om de ville have virket eller ej, så fik de en effekt, som nok er svær at måle, men ikke desto mindre reel. Indadtil i organisationen og udadtil som beroligelse af befolkningen kom civilforsvarsbyggerierne til at stå som konkrete, fysiske tilsagn om – eller beviser på – at den danske velfærdsstat tog sin del af den sociale kontrakt alvorligt; at der blev gjort en indsats for at beskytte befolkningen mod atomkrigens ragnarok. På den måde kan civilforsvarsarkitekturen ses som en slags "politics in matter":⁷⁰ en materiel og teknovidenskabelig praksis, som udgjorde en politisk manifestation. Den understregede statens løfte om at opretholde (eller i det mindste genetablere) den bestående

68 Civilforsvarsstyrelsen: "En undersøgelse af mulighed for overlevnen i tilfælde af angreb med moderne masseødelæggende våben med særlig henblik på beskyttelsesrumms modstandsdugtighed", juni 1957, ES, pk. 37, RA.

69 Dog blev KC'er og andre poster bemandede.

70 Weizman: *Hollow Land*.

sociale orden, og hermed understregede den også statens autoritet over befolkningen. Befolkningen blev udsat, i kontrollerede doser, for den risiko for atomkrig, der lurede i paddehatteskyens skygge, og dermed opfordret til at udvise korrekt adfærd (agtpågivenhed, lydighed overfor myndighederne, samfundssind og ansvarlighed). Men samtidig blev befolkningen forsikret om, at atomkrigen var mulig at forudse og forberede, og at den på samme måde som naturkatastrofer kunne imødegås og overvindes. Civilforsvarsarkitektur var et medium for forestillingen om og den spatiale konstruktion af den ultimative krise såvel som velfærdsstatens soliditet og beredskab under denne krise. Der var tryghed og sikkerhed i de materielle foranstaltninger, både i fredstid og i krigstid. Arkitekturen bidrog således til at skabe en social forståelse af trusler, risici og beredskab ved at give materiel substans til påstandene om katastrofens sandsynlighed og til ideen om (velfærds)statsligt beredskab.

UPUBLICERET MATERIALE

- Brabrand Boligforening, 1969: 'Gjellerupplanen. Plan af underkælder med sikringsrum', K. Blach Petersens tegnestue.
- Civilforsvarsstyrelsen: 'Beretning om arbejdet inden for civilforsvaret', 1962, 1261, Beredskabsstyrelsen Civilforsvarsdirektør E. Schultz' embedsarkiv (herefter ES), Årsrapporter fra Civilforsvarsstyrelsen 1947-83, ks. 231, Rigsarkivet (herefter RA).
- Civilforsvarsstyrelsen: 'Beretning om arbejdet inden for civilforsvaret', 1965, ES, ks. 231, RA.
- Civilforsvarsstyrelsen: 'En undersøgelse af mulighed for overlevnen i tilfælde af angreb med moderne masseødelæggende våben med særlig henblik på beskyttelsesrumms modstanddygtighed', juni 1957, ES, Materiale vedr. beskyttelsesrum og -sikringsrum, pk. 37, RA.
- Civilforsvarsstyrelsen: 'Kombinerede offentlige beskyttelsesrum pr. 1. januar 1974', ES, Civilforsvarsstyrelsens Cirkulæreskrivelser, pk. 105, l. 3.
- Civilforsvarsstyrelsen: 'Referat af Regionschefmøde på Bernstorff slot torsdag den 26. august 1965', ES Mødereferater, diverse udvalg, pk. 194, RA.
- Civilforsvarsstyrelsen: 'Vedr. Tilsyn med udførelsen af servicearbejder i betondækningsgrave' ES, Civilforsvarsstyrelsens cirkulæreskrivelser (1950-1980), pk. 104, RA.
- Civilforsvarsstyrelsens Beskyttelsesrumsudvalg af 1959: 'En undersøgelse af offentlige beskyttelsesrumms evne til at modstå forskellige våbenvirkninger', 1961, ES, Materiale vedr. beskyttelsesrum og -sikringsrum pk. 37, RA.
- "Første massegrav er parat" og "Regeringen planlægger massegrave i Nordjylland", ES, Avisudklip 1950-1983, pk. 25, l. 4.
- "Nye CF-centraler ved tre københavnske skoler", Avisudklip 1950-1983 ES pk. 22, l. 2, RA.
- Nørrevangsskolen, 1965: 'Ny folkeskole i Slagelse, stue og kælderplan', Arkitekter Hermann Steudel & J. Knudsen Pedersen.
- Nørrevangsskolen, 1965: 'Ny folkeskole. Orienteringsplan', Arkitekter Hermann Steudel & J. Knudsen Pedersen.
- Regeringsudvalget for civilt beredskab: 'Oversigt over arbejdet indenfor det civile beredskab', ES Årsrapporter fra Civilforsvarsstyrelsen 1947-83 pk. 232, RA.
- "Beskyttelsesrum til 9000 i Aarhus sikres", ES Avisudklip 1950-1983, pk. 22, læg 1 1964-66, RA.
- Sundhedsstyrelsen: *Fra Sundhedsstyrelsen, særnummer*, "Betænkning om sygehusberedskabet afgivet af det af Indenrigsministeriet den 29. juni 1960 nedsatte udvalg", 1966, 10, ES, Sundhedsstyrelsens meddelelser pk. 176, l. 3, RA.
- Sundhedsstyrelsen: *Meddelelser fra Sundhedsstyrelsen, Beredskabsafdelingen, nr. 115*, "Organisation og behandlingsprincipper ved katastrofer" 1962, 16, ES, 1971 - 1972 Materiale vedr. "Kulegravningsbanden" pk 182, l. 5, RA.

PUBLICERET MATERIALE

- Beck, Mikkel: 'Hospitalsbyggeri i paddehattens skygge', *Rigshospitalets medarbejdermagasin Indenrigs*, 2017, 16.
- Bennett, Tony og Patrick Joyce (red.): *Material Powers. Cultural Studies, History and the Material Turn*, London and New York: Routledge, 2010.
- Betænkning vedrørende bygningsmæssige civilforsvarsforanstaltninger*. Afgivet af Indenrigsministeriets Luftværnsudvalg af 1946, København: J. H. Schultz A/S Bogtrykkeri, 1949.
- Betænkning om beskyttelsesrum afgivet af det af indenrigsministeriet den 29. september 1977 nedsatte udvalg vedr. civilforsvar og brandvæsen m.v.* København 1979.
- Bjørnsson, Iben: "Stands tilløb til panik" – Civilforsvarspjecer som social kontrol'. I Bjørnsson, I. Lind, M. Pedersen og M. Rostgaard (red.): *Atomangst og civil beredskab: Forestillinger om atomkrig i Danmark 1945-1975*, Aalborg: Aalborg University Press, 2020.
- Bjørnsson, Iben, Casper Sylvest og Rosanna Farbøl: "Hvis krigen kommer: Forestillinger om fremtiden", *Kulturstudier* 1, 2020, 33-61.
- Balslev, J.M.: 'Hverdagen'. I S.B. Christensen (red.): *Aarhus i årtier – Aarhusianernes historie fortalt i billeder, 1960'erne*, Aarhus: Turbine forlaget, 2017, 123-185.
- Bennett, Luke (red.): *In the Ruins of the Cold War Bunker. Affect, Materiality and Meaning Making*, London: Rowman & Littlefield International Ltd, 2017.
- Burtch, Andrew: *Give Me Shelter. The Failure of Canada's Cold War Civil Defence*, Vancouver: UBC Press, 2012
- Castillo, Greg: *Cold War on the Home Front: The Soft Power of Midcentury Design*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010.
- Christensen, Ivan L. og Marianne Rostgaard: 'Alkymistens drøm og fru Bergmans kaffe. Forankring af viden om atombomber og radioaktivitet mellem videnskab og dagligdag i Danmark 1945-1959', *Kulturstudier* 2, 2019, 37-61.
- Civilforsvarsstyrelsen: *40 års civilforsvar 1938-1978*, København: Civilforsvarsstyrelsen, 1978.
- Civilforsvar 1/86* "Interview: Civilforsvaret er en fredsressource", 4-5.
- Civilforsvar 3/83* "Indenrigsministeren: Befolkningen må informeres grundigt – også i fredstid", 4-5.
- Civilforsvar 5/83*, "Det mener partierne om CIVILFORSVARETS' FREMTID", 5-9.
- Civilforsvar 6/83*, "12 kontante spørgsmål om CF besvaret af Britta Schall Holberg", 4-5.
- Civilforsvarsbladet* 3. marts 1963, "Civilforsvarsdirektøren 50 år", 11.
- Civilforsvarsbladet* 5. maj 1963, "Civilforsvaret må være smidigt i sin opbygning", 12-14.
- Cronqvist, Marie: 'Survivalism in the Welfare Cocoon: The Culture of Civil Defense in Cold War Sweden'. I Thomas Lindenberger, Marcus Payk, Bernd Stöver og Annette Vowinckel (red.): *European Cold War Cultures: Perspectives on Societies in the East and the West*, New York: Berghan Books 2008, 191-210.
- Cronqvist, Marie: 'Utrymning i folkhemmet', *Historisk tidskrift* 3, 2008, 451-476.
- Deville, Joe, Michael Guggenheim og Zuzana Hrdličková: 'Concrete Governmentality: Shelters and the Transformations of Preparedness', *The Sociological Review*, 62(S1), 183-210, 2014, doi: 10.1111/1467-954X.12129.
- Egeskov, Ulla Vahnke og Helle Nørgaard: *Regan Vest. Demokratiets Sidste Bastion*, København: Gads forlag 2019.
- Fabian, Louise: 'Spatale forklaringer. Da den geografiske tænkning kom på den humanvidenskabelige dagsorden', *Slagmark* 57, 2010, 19-33.
- Farbøl, Rosanna: 'Urban civil defence: Imagining, constructing and performing nuclear war in Aarhus', *Urban History*, online 2020, doi.org/10.1017/S0963926820000590.
- Frohman, Larry: 'Tony Bennett and Patrick Joyce (red.): *Material Powers. Cultural Studies, History and the Material Turn*', *Social History*, 36, 3, 378-380, doi: 10.1080/03071022.2011.601070.
- Grant, Matthew: *After the Bomb. Civil Defence and Nuclear War in Britain, 1945-68*, London: Palgrave Macmillan, 2010.
- Grant, Matthew & B. Ziemann (red.): *Understanding the Imaginary War. Culture, Thought and Nuclear Conflict 1945-90*, Manchester: Manchester University Press, 2016.

- Hansen, Peer Henrik: 'Kold krig i kælderens: Hvis katastrofen ramte Ærø', *Årbog for Ærø Museum*, 22, 2015, 40-47.
- Hansen, Peer Henrik, Thomas Tram Pedersen og Morten Stenak, M: *Den Kolde Krigs anlæg, baggrundsnotat*, København: Kulturstyrelsen, 2013.
- Hogg, Jonathan: *British Nuclear Culture Official And Unofficial Narratives in the Long Twentieth Century*, London: Bloomsbury 2016.
- Høghøj, Mikkel: *Between Utopia and Dystopia. A Socio-Cultural History of Modernist Mass Housing in Denmark, c. 1945-1985* [upubl. ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet 2019].
- Høghøj, Mikkel og Holmqvist, Silke: 'Da betonen blev belastende. Den emotionelle kamp om Gellerupplanen i 1960'erne og 1970'erne', *Temp – tidsskrift for historie*, 2018, 124-145.
- Ireland, Tracy & Jane Lydon: 'Rethinking Materiality, Memory and Identity', *Public History Review*, 23, 2016, 1-8.
- Jasanoff, Sheila og Sang-Hyun Kim (red.): *Dreamscapes of Modernity: Sociotechnical Imaginaries and the Fabrication of Power*, Chicago: Chicago University Press, 2015.
- Jensen, Bent: *Ulve, får og vogtere*, København: Gyldendal 2014.
- Jensen, Sanne Aagaard: 'Nuclear-proof Communications? The Cold War and the Governance of Telecommunications Security in NATO and Denmark' [upubl. ph.d.-afhandling], ENIGMA - Museum for post, tele og kommunikation og Københavns Universitet, 2019.
- Lidegaard, Bo: 'Danmarks overlevelseshæder i den kolde krigs første år', *Arbejderhistorie*, 1999 (4), 35-46.
- Lov nr. 253 af 27. maj 1950 om bygningsmæssige civilforsvarsforanstaltninger.
- Lov nr. 152 af 1. april 1949 om civilforsvaret.
- Lov nr. 342 af 23. december 1959 om det civile beredskab.
- McEnaney, Laura: *Civil Defense Begins at Home*, Princeton: Princeton University Press, 2000.
- Mariager, Rasmus: 'Den Kolde Krig i international og dansk historieforskning'. I John T. Lauridsen, Rasmus Mariager, Thorsten Borring Olesen & Poul Villaume (red.): *Den Kolde Krig og Danmark*, København: Gad 2011, 720-746.
- Masco, Joseph: "'Survival is Your Business": Engineering Ruins and Affect in Nuclear America', *Cultural Anthropology*, 23(2), 2008, 361-398.
- Monteyne, David: *Fallout Shelter. Designing for Civil Defense*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 2011.
- Møller, Jes Fabricius: 'Illusionsløsheden som filosofisk og politisk program: Det evige liv, virkeligheden, atombomben og velfærd i højskolebevægelsen i 1950'erne'. I Nils Gunder Hansen & Rasmus Mariager (red.): *"Der truer os i tiden": Velfærds- og koldkrigstænkning i 1950'ernes danske kulturdebat*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2013, 143-66.
- Nielsen, Aske H.: *Dansk atomkultur fra 1945-1963. Forestillinger om atomenergiens praktiske anvendelse i efterkrigstidens Danmark* [upubl. ph.d.-afhandling], SDU 2020.
- Oakes, Guy: *The Imaginary War*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1994.
- Olesen, Niels W.: 'Velfærd og kold krig', *Historien om Danmark*, København: Gads forlag 2017.
- Olesen, Thorsten B. og Niels W. Olesen: *Anker Jørgensens tid. De danske ministerier 1972-82*, København: Gads forlag, 2017.
- Orbinger, Herbert og Carina Schmitt: 'Guns and Butter? Regime Competition and the Welfare State during the Cold War', *World Politics* 63, 2, april 2011, 246-70.
- Orbinger, H., K. Petersen og P. Starke (red.): *Warfare and Welfare: Military Conflict and Welfare State Development in Western Countries*, Oxford University Press Scholarship Online, doi: 10.1093/oso/9780198779599.001.0001.
- Pedersen, Poul Bæk: *Arkitektur og plan i den danske velfærdsby 1950-1990. Container og urbant rester*, Aarhus: Arkitektens forlag, 2005.
- Pedersen, P. og Pedersen, K.: *Danmarks dybeste hemmelighed. REGAN VEST – regeringens og kongehusets atombunker*, Værløse: Billesø og Baltzer, 2014.
- Pedersen, Thomas Tram: 'Beskyttelsen af civile'. I M. Stenak, T. Tram Pedersen, P.H. Hansen og M. Jespersen (red.): *Kold krig. 33 fortællinger om Den Kolde Krigs bygninger og anlæg i Danmark, Færøerne og Grønland* København, Kulturministeriet, 2013, 26-32.
- Petersen, Klaus: 'Velfærdsstaten'. I John T. Lauridsen, Rasmus Mariager, Thorsten Borring Olesen og Poul Villaume (red.): *Den Kolde Krig og Danmark*, København: Gad 2011, 676-679.

- Petersen, Klaus: 'The early Cold War and the Western welfare state', *Journal of International and Comparative Social Policy*, 29, 3, 226-240, doi: 10.1080/21699763.2013.855129.
- Puff, Helmut: 'Ruins as Models: Displaying Destruction in Postwar Germany'. I Julia Hell og Andreas Schörle (red.): *Ruins of Modernity*, Durham and London: Duke University, 2010, 253-270.
- Stigel, Lars: 'Grænserne sprænges. Århus 1950-1984'. I H. Paludan m.fl. (red.): *Århus Bys Historie fra vikingetid til nutid*, Aarhus: Husets forlag, 1984, 281-353.
- Sylvest, Casper: 'Atomfrygten og civilforsvaret', *Temp - tidsskrift for historie*, 16, 2018, 16-39.
- Sylvest, Casper: 'Kvindens medborgerskab i 1950'ernes atomalder: Civilforsvaret og Danske Kvinders Beredskab', *Historisk Tidsskrift*, 2020, 79-111.
- Sylvest, Casper: 'Nuclear Fallout as Risk: Denmark and the Thermonuclear Revolution'. I Johan Östling, Niklas Olsen og David Larsson Heidenblad (red.): *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas and Aspirations*, London: Routledge, 2020.
- Ude og Hjemme* 25.1.1963, J. Hammelev: "Hospitalet under jorden", 38-39.
- Vale, Lawrence. J.: *The Limits of Civil Defence in the USA, Switzerland, Britain and the Soviet Union*, Basingstoke: Macmillan 1987.
- Vanderbilt, Tom: *Survival City. Adventures Among the Ruins of Atomic America*, Princeton: Princeton Architectural Press, 2002.
- Wharton, Annabel J.: *Building the Cold War. Hilton International Hotels and Modern Architecture*, Chicago: University of Chicago Press, 2001.
- Weizman, Eyal: *Hollow Land: Israel's Architecture of Occupation*. London: Verso, 2007.
- Weizman, Eyal: *The Least of Two Possible Evils: Humanitarian Violence from Arendt to Gaza*. London: Verso, 2011.
- Weizman, Eyal: *Forensic Architecture: Notes from Fields and Forums*, Ostfildern: Hatje Cantz, 2012.
- Ziauddin, Silvia B: 'Superpower Underground. Switzerland's Rise to Global Bunker Expertise in the Atomic Age', *Technology and Culture* 2017 (4), 921-954.
- Ziauddin, Silvia B: '(De)Territorializing the Home. The Nuclear Bomb Shelter as a Malleable Site of Passage', *Society and Space* 35 (4), 2017, 674-693.

Jeg vil gerne takke Casper Sylvest, de anonyme peer reviewere samt medlemmerne af forskningsenheden for politisk historie ved SDU for gode kommentarer og konstruktive input til denne artikel. Det endelige ansvar er naturligvis mit eget.

ROSANNA FARBØL
PH.D., POSTDOC
INSTITUT FOR HISTORIE
SYDDANSK UNIVERSITET
ROSFA@SDU.DK ELLER ROSANNAFARBOEL@GMAIL.COM

ABSTRACT (EN)

Atomic Architecture: Welfare and Civil Defence During the Cold War

Rosanna Farbøl, Ph.D., postdoc

Institut for Historie, SDU, rosfa@sdu.dk eller rosannafarbøl@gmail.com

This article explores the relationship between welfare and warfare during the Cold War by focusing on the increasing incorporation of civil defence into welfare state architecture from the mid-1950s. Three case studies: a social housing area, a school and a hospital, demonstrate how ordinary welfare architecture had vital

functions for civil defence in preparations for the nuclear war. The article seeks to advance the understanding of nuclear and civil defence history by examining how cultural and political ideas materialized in Danish civil defence efforts and by exploring how materiality and architecture in turn produced cultural meaning. In addition, the article sheds light on a number of civil defence practices such as evacuations, shelter policy and emergency health care that has not previously been covered in Danish historical research. The article argues, first, that civil defence was permeated by the welfare state's ambition to provide equality and safety to citizens from cradle to grave and sustain social norms such as regularity, cleanliness and calmness. Second, that civil defence architecture materialised and reproduced a myth of the endurance and survival of the welfare state after the nuclear war, whereby it gave material foundation to the claims of the disaster's inevitability and the idea of welfare in warfare.